

Innvielsesrituale for trekirke

Av Jørgen H. Jensenius

1. Innledning

I denne artikkelen vil jeg ta for meg Kirkens forhold til tre- og stenkirker, og belyse det med en gjennomgang av en preliminær oversettelse av en ordo for dedikasjon av trekirke fra Irland.

2. Problemet

I litteraturen er det ofte beskrevet hvordan man i kristningsperioden i et land bygget kirker av tre og senere erstattet dem med stenkirker. Enkelte forfattere har av det sluttet at kirker av tre i utgangspunktet var noe midlertidig (Dietrichson 1886:23-4), at de var et avvik fra en *ideell* norm (Christie 1995:155-6). Videre at denne normen var nedfelt i kanonisk rett som et *krav* om bruk av sten, og at den fortsatte trebyggingen i Norge derfor var å bryte med disse reglene (Olsen 1992:157).

3. Idémessig bakgrunn

At kristendommen med sin bakgrunn i Middelhavsområdet foretrakk kirker bygget i sten er rimelig, ikke minst på grunn av gjenbruk av spolier (Brenk 1987). I NT sies ingenting om det rommet messen skulle feires i, hverken kirkebygningers plassering, form, størrelse eller utstyr kan føres tilbake til noen skriftlig autoritet. Derfor måtte de kristne på 300-tallet vende seg til GT's beskrivelse av Salomos Tempel i Jerusalem for å finne formulert belegg for et byg-

geprogram. Også Esekiels ikke-eksisterende tempel er forsøkt rekonstruert etter beskrivelsen. Det er imidlertid en idealkonstruksjon, uavhengig av arkitekturens pragmatikk (Es.40-42). Selv om Templet ikke var forbildet for kirkebyggingen, ble omtalen av form og materialer utgangspunkt for metaforiske betraktninger: Kristus er både hjørnesteinen (Efes. 2,19-22) og en søyle i Guds tempel (Åpenb.3.12), menigheten er levende stener (Tim.1.3.15; Petr. 1.2.5). Tempelspekulasjon i disse skriftstedene gikk ut i den rene åndelighet, tilsynelatende uavhengig av den faktiske byggetradisjonen.

4. Normative kilder

På tross av en utbredt bruk av tempelmetaforer i den kristne litteraturen leter man forgjeves i det middelalderlige materialet etter en kirkelig tradisjon som oppstiller krav til kirkers materiale, form, størrelse eller dekor. Med tradisjon menes i juridisk betydning det som har sin opprinnelse i en formulert rett (Seasoltz 1962:73). Hvis man med tradisjon mener noe gammelt som er uforandret siden det en gang ble definert, finnes det ingen slik historie for kirkebygninger og deres innvielse og bruk (jf. Pelikan 1,1971:7ff). Selv ikke et forfalsket pavebrev eller et lokalt synodevedtak om kirkebygningers apostoliske opprinnelse synes å ha blitt overlevert oss. Det kan tas som et tegn på at stedets byggetradisjon stort sett

har definert den bygningsmessige siden av kirkearkitekturen, og at Kirken primært var opptatt av *at* det var kirker og ikke så meget hvordan de så ut. Vi står derfor overfor ulike lokale sedvaner som det ikke har vært nødvendig å formulere normativt. Og fantes ingen regel kunne den heller ikke brytes.

Men kanskje finnes det indirekte krav til byggemateriale i reglene for liturgi i forbindelse med innvielse, krav som i praksis ville kunne gi sedvanen en autoritet som tradisjon? Ritualene for innvielse er gjennomgått av liturghistorikere som har sett dem som temaer i seg selv. I det følgende vil dette materialet brukes som en mulig kilde til informasjon om kirkebygningen.

5. Innvielsesritualer og innvielsesprekener

»In dedicatione ecclesiae« som overskrift i liturgiske samlinger kan dekke over flere handlinger, utført på ulike tidspunkter. Det kan være ordoen for selve innvielsen, den etterfølgende messen med preken, officiet for innvielsesdagen, officiet for årsdagen for innvielsen eller messen for årsdagen for innvielsen (Neuheuser 1994:121). Tolkningene i prekenene trekker sine arkitekturmetaforer fra beskrivelsene av Templet i GT. Alle deler av kirkebygningen fortolkes symbolsk, utfra hvilken tradisjon man befinner seg i, hvilke forfattere man har som forbilder og hvordan teologien er på dette stedet, på dette tidspunktet. Slike prekener er ment til oppbyggelse og tolkningene er i og for seg harmløse, så lenge de ikke tar oppmerksomheten bort fra det essensielle i troen, ved å legge vekt på bygningen og dens inventar kan man få inntrykk av at dette har en magisk status.

Mange av prekenene tolker eksisterende bygninger, og gir oss ikke de forutsetninger som kirkene var planlagt utfra (Turner 1979: 189). »Stavkirkepre-

kenene« i den Gammelnorske Homilieboken er et eksempel på slike prekener (Salvesen 1971:100). De er tatt fra utenlandske samlinger og tillempet våre trekirker på en fri og ufullstendig måte (Hjelde 1990: 290ff). Derfor er ikke slike prekener så opplysende som bygningsarkeologiske kilder. Liturgier og ordoer derimot har handlingsgang som er normativt regulert, og tenkt brukt i eksisterende bygninger.

6. Innvielsesritualer og arkitektur

Det mest nærliggende er derfor å gå til ordo for dedikasjon, anvisning for innvielse av kirker. Begrepe- ne konsekrasjon og dedikasjon er brukt om hverandre og betegner innvielse.

Konsiltekster, kirkefedrenes skrifter og liturgiske bøker viser at man tidlig var opptatt av på denne måten å plassere kirkene i en egen kategori i forhold til andre bygninger. I begynnelsen besto innvielsen i at biskopen feiret messen første gang. Med Ediktet i Milano i år 313 kunne kristne kirker bli offentlig innviet som helligsted. Men det tok tydeligvis tid før innvielsesriter fant sin form, og da ikke bare for å bekrete et helligsted, men også av juridiske og sosiale grunner. De tidlige innvielsesritualene finnes i ulike sakramentarer og ordoer som er bevart fra 400-tallet og fremover (Forster 1988:15ff).

De utviklede innvielsesritualer i de middelalder- ske pontifikaler gir beskrivelse av handlingsgangen til bruk for celebranten (Vogel 1986:64). Instrumentelt sett dreier det seg om en teknisk-organisatorisk klargjøring av et bruksrom. Ordoen uttrykker minimumskravene for det liturgiske rom definert utfra formale funksjonelle kriterier. Hovedkravet er negativt, ingenting skal hindre deltagelsen i liturgien. Positivt kan et godt ordnet rom bli en hjelp for deltagelsen i liturgien. Ordoens direkte funksjonelle krav

er det primære, og disse stiller indirekte krav til kirkebygningen. På den annen side kan messen feires uten bygning, og den kan feires i en bygning som ikke passer liturgien. Så selv om derfor liturgi og arkitektur ofte kan henge tett sammen, er det i utgangspunktet ingen forbindelse mellom dem.

Ekklusiviteten som gis bygningen ved innvielsen definerer eiendomsforhold, garanterer bygningen som samlingssted for en menighet og var også tegn på etableringen av asylprivilegiet i og rundt bygningen. Der eiendomsretten er udiskutabel dreier ritene seg om verdslig og ikke verdslig bruk av bygningen. Ting som brukes verdslig kan ikke innvies og innviede ting skal ikke brukes verdslig (Hertling 1911:19).

Såfremt kirker ble innviet av biskop, må man ha ment at de skulle stå der »bestandig«. Innvielsen er for evig tid, det finnes ikke noe rituale som fjerner handlingen. Var det derimot forutsatt at kirken skulle rives i overskuelig fremtid, at man bygget en *midlertidig* kirke, kunne den velsignes ved første messe, eventuelt av prest bemyndiget av biskopen.

7. Innvielsesritualer

Ritualet for innvielse kan tolkes som to ulike, men beslektede begreper. Det første er tradisjonen, med messefeiringen som er grunnlaget for innvielsen. Dette skal overleveres intakt, uten avvik eller tillegg. Forandringer har skjedd, men alltid svært sakte. Det andre er den kulturelle utviklingen. Det er ordoen som forfattes, den får tillegg og forandres, og tilpasses ikke minst arkitekturen når man ønsker det.

Ritus for innvielse er ofte usystematisk fremstilt i middelalderen, så det kan være vanskelig å følge den historiske utviklingen (Suntrup 1978:328). Ordoene viser omstendelige symbolprogram tilpasset idéer for teologi, morallære og spiritualitet, og har alltid

blitt tillagt stor betydning. Ritualet har forandret seg over tid og hatt lokale varianter. De samme handlingene ble fulgt av ulike salmer, tekstene ble sunget på ulike melodier. Symbolhandlingene og sangen kunne anvendes i enkelte områder i en periode for så å gå ut av bruk. Liturgikere og seremonimestre har hatt et visst spillerom, man har tatt konsekvensen av at symboler slites ved bruk. Symboler brukerne ikke lenger identifiserer seg med, eller som ingen kan forklare, har ikke noen plass i liturgien (Crichton 1980:22).

Biskopene fikk laget seg bøker med rett, ritualer og regler, til hjelp i arbeidet i bispedømmet. Siden en kirkeinnvielse var en sjelden handling for en prest, var han helt avhengig av biskopen og hans ordo (Vogel 1986:225). Med mindre presten på forhånd var instruert av en erfaren seremonimester ville han ellers ikke kunne utføre ritus. Det var ulike tolkninger av bispeembedet og derfor ulike meninger om funksjon og fremføring av liturgien (Thrupp 1967; McKitterick 1977:49).

I de fleste bevarte ordoer går det frem av sammenhengen at det er tenkt på innvielse av en stenkirke. Kirker av tre må ha vært ansett som like mye 'kirke', det må derfor ha funnes egne ordoer for innvielse av trekirker.

Siden vi ikke har bevart noen ordo for innvielse fra kristningstiden i Norge, må vi søke andre steder. Det er overlevet fire engelske ritualer fra 900-tallet som det irske kan sammenlignes med, Claudius Pontifical I (Turner 1964), Egberts Pontifical (Banting 1989), St. Dunstans Pontifical (Rosenthal 1990) og erkebiskop Roberts Benedictional (Wilson 1903). Claudius nevner ikke prosesjonen ute, Egbert har én, Dunstan har tre og Robert seks vandringer rundt kirken. Innvielsen av salt og vann er ulikt utført i de

fire samlingene og stenkning av alter, vegger og guly utføres enten av biskopen, assisterende prester eller en kombinasjon av disse og i ulike antall (Turner 1964:XXI). Stenkning av kirkens yttersider er en gallisk ritus, den finnes i de fleste franske pontifikaler fra 400- til 900-tallet (Turner 1964:XXIV). Det å skjære kors på utsiden av kirken finnes derimot ikke i de franske, heller ikke i noen av Ordines Romani, men bare hos erkebiskop Robert (Wilson 1903).

Ritualene har ulik rekkefølge med stenkning av vievann og påsmøring av olje og krisma på de innskårne korsene på alterplaten, og gir ulike prosedyrer for nedleggelse av relikvier, med røkelseskorn eller innviet hostie. De øvrige samtidige innvielsesritualer er som oftest lite detaljerte når det gjelder vandring, antall personer, eller hvem som gjør hva i hvilken rekkefølge. Dette viser at det var lokal praksis, mange varianter var både mulige og riktige på denne tiden. Det er derfor rimelig å tenke seg at man også i Norge utviklet lokale varianter basert på praksis biskopene brakte med seg. Kanskje kan dette ha vært engelske ordoer i deler av landet.

Det finnes antydninger i en engelsk ordo om at man ved innvielse skilte mellom tre- og stenkirker. I Ramseyepontifikalet fra før 1130 blir én antifon sunget ved påføring av krisma på ytterveggene av en stenkirke, mens en annen skulle brukes for trekirker (Frere 1901,I:96-7).

8. Irsk ordo for dedikasjon

Det er imidlertid bevart en nesten komplett »irsk« ordo, som synes å være ment for innvielse av en trekirke. Den finnes i en samling gæliske avskrifter gjort på 1300-tallet (Leabhar Breac II 1876:277). Dateringen av ordoen har vært drøftet, hovedsakelig på

sproglig grunnlag. Det ble antatt å være fra før 1189 (Olden 1900:98), til ikke senere enn 1000-tallet (Stokes 1901:363), eller ikke senere enn år 900 (Mac Eoin priv.medd.).

Skriftet er en del av en »Biskopsbok«, et pontifikal, skrevet av en ire, og kan være en kombinasjon av to forbilder på latin, som man ikke vet opphavsstedet til. Forfatteren forklarer til å begynne med at det er flere »kloke menn« som har gitt sin kunnskap om det å innvie kirke. Ritualet har derfor to varianter for vandringen rundt kirken.

Siden det ikke er kjent hvor ordoen er forfattet, er det ikke mulig å si om det er en avskrift av ordo for innvielse av trekirke fra England eller kontinentet, og om det bare er tilpasset irske forhold. Vi vet ikke om ordoen virkelig har vært i bruk, og heller ikke om det eventuelt er tenkt på en bygningstype som var vanlig i Irland utover ett bispedømme. De kjente spor etter irske kirker fra før 900-tallet viser mindre, enkeltrommete rektangulære bygninger av tre eller flettet kvist (Harbison 1982:618-29). Man begynte å reise stenkirker på 8-900-tallet, disse er også én-rommete med inngang i vest. Heller ikke kirker av sten, store eller små, med eller uten kor fra før 1100-tallet synes å ha hatt flerskipet indre (T. Fanning, priv. medd.). Det er ikke funnet spor etter korskiller og knapt nok etter stenaltre midt for østveggen. Jeg velger derfor å illustrere ordoen med et rektangulært, énskipet rom uten korskiller.

9. Ordoens form

I § 6 fortelles om tornebusken med røtter som et visst antall grener springer ut av. Ordoen har 5 emner og tilsammen 24 delemner, hvorav 12 salmer. Den må være bygget opp på denne måten for å kun-

ne memoreres lettere, både i antall emner og i emnens rekkefølge. Kanskje ser vi her restene av en før-litterær mnemoteknikk, hvor mye av slik kunnskap var basert på muntlig overlevering.

10. Oversettelsen

Ordoene for dedikasjon er som regel så generelle at de skulle passe til ulike bygningstyper, men det vil være ord og begreper som er tidstypiske og som forutsettes kjent av leseren. I tillegg kan den være skrevet av en som ikke nødvendigvis var bygningskyndig. Oversettelsen byr derfor på problemer, det vil være usikkerhet om tolkningen av enkelte begreper. Det er gjort to oversettelser til engelsk (Olden 1900: 98-104,177-80; Stokes 1901: 363-87). Fra disse har jeg oversatt ordoen og illustrert handlingsgangen. Denne oversettelsen til norsk sikter primært mot å vise sammenhengen mellom liturgi, rituale og arkitektur, som et utgangspunkt for videre drøfting med tilgrensende fagområder. Den forgir derfor ikke å være endelig. Det er enkelte lakuner i arket teksten er skrevet på, og slutten av ordoen mangler. Salmenumrene i parentes er ikke med i den opprinnelige versjonen.

11. Innvielsen av en kirke

Her begynner innvielsen av en kirke.

§ 1. *Her er et skrift som kloke menn med kunnskap i det spesielle å gi anvisning om en kirke, har forfattet i den hensikt å fortolke det å kunne innvie en ny kirke eller kapell, slik at det fra dette skriftet kan være sikkert hva som er omfanget av det emnet innvielsen av en kirke springer ut av, og hvilket antall delemner som vokser ut av hvert emne, og hvilken rekkefølge emnene har og om delemnene som går ut fra dem fra begynnelse til slutt.*

§ 2. *Således er fremgangsmåten for dette sikret ved hjelp av dette skriftet, det vil si sic disponitur. Exsurgit nunc ordo, nå kommer ordo consecrationum, det vil si den innvielse via av disse mange innvielser av den nye kirken eller kapellet.*

§ 3. *Hva er antallet i den ordoen? Det er ikke vanskelig. Octuplex (Octriflex?), det vil si tre-åttefoldig, det vil si tre åttete: slik at det blir fireogtyve.*

§ 4. *Hvorfra skriver denne ordoen seg? Det er ikke vanskelig, ex quinis radicibus, det vil si fra de fem røttene, det vil si kirkens fireogtyve delemner som går ut fra fem emner.*

§ 5. *De fem emnene er:*

*Gulvet,
Og Alteret med dets utstyr,
Og velsignelsen på utsiden med de tolv salmene
(canticum),
Og Stenkning med vievann inne,
Og Stenkning ute.*

§ 6. *Hva minner de fireogtyve delemnene som går ut fra de fem emnene om? Similis virgulto rudi: de er som de spinkle buskene, det vil si, så mange grener vokser fra tornebuskens røtter, sic er delemnene fra emnene*

§ 7. *La oss nå gå inn i hoveddelen av vårt skrift. Hoc modo primus exsurgit, vel primo, det vil si først i innvielsen av en solius kirke, det er en enkelt kirke, det vil si Gulvet. Hvor mangfoldig er det delemnet? Det er septilex, det vil si syufoldig, for som syv grener vokser ut fra en rot, slik vokser syv delemner i innvielsen opp av Gulvet i kirken.*

§ 8 Hva er disse syv delemnene som vokser opp av Gulvet og ligner på syv grener fra samme rot?

§ 9. Det er ikke vanskelig. Dette er det første delemnet, 'Introit' (er) dets navn, det er quando dicitur 'introibo in domum tuam Domine' (Salm. 65, 13) usque 'Laudabo te', og det som synges etterpå foran kirken frem til dørstokken inntil et Paternoster er sunget, slik hele Ordoen er i Biskopsboken. Dette er så hva som synges etter at man har gått over dørstokken, både Factus est in pace locus eius (Salm. 75, 3) og Domus mea domus orationis uocabitur (Mat. 21, 13).

§ 10. Dette er det andre delemnet som vokser opp av Gulvet, det er velsignelsen av vann og salt, som biskopen utfører med tilhørende sang fra Biskopsboken på det sted der koret er; og han bryter saltet i tre deler, og legger det i vannet, og diakonen setter vannet inn under alteret.

§ 11. Dette er det tredje delemnet i innvielsen som vokser opp av Gulvet, det vil si de salmene og bønnene som er i Biskopsboken for å jage ut djeveler.

§ 12. Dette er det fjerde delemnet av innvielsen som vokser opp av Gulvet, det vil si de salmene og bønnene som er i Biskopsboken, det vil si for å forbanne djeveler.

§ 13. Dette er det femte delemnet som vokser opp av Gulvet, det vil si bønnene for innvielse av Gulvet selv, slik det er i Biskopsboken.

§ 14. Dette er det sjette delemnet av innvielsen som vokser opp av Gulvet, det er Alfabetet, skrevet to ganger på gulvet. Det første Alfabetet begynner fra det sørøstre hjørnet og ender i det nordvestre hjørnet. Men det andre Alfabetet begynner fra det nordøstre hjørnet, slik at de to O'ene møtes midt på gulvet. Eller...gulvet...

§ 15. Dette er det syvende delemnet av innvielsen som vokser opp av Gulvet...er i Boken...

§ 16. ...altaris instru...sextuplex, det er seksfoldig, det vil si exsurgit det er Ordo consecrationis, det er innvielse av alter med dets utstyr. Hvor mangfoldig er denne Ordoen? Sextuplex 'seksfoldig', det er som seks grener vokser fra én stamme eller én rot, slik vokser de seks delemnene fra Alteret og dets utstyr.

§ 17. Det første delemnet for innvielsen av Alteret er dette: Hostien, vannet og vinen blandes i et kar og innvies etter ritus for innvielse i Biskopsboken. Grunnen til at disse tre tingene innvies først er fordi de frembys hele tiden (i messen).

§ 18 Det andre delemnet som vokser fra Alteret er innvielsen av selve Alterbordet. Biskopen selv **avmerker** fire kors med **kniven** sin (**scin**) på de fire hjørnene av Alteret, og han avmerker tre kors på midten av Alteret, nemlig ett kors midt på dets østre kant, og ett kors midt på dets vestre kant, og ett kors på midten. Og han vasker Alterbordet med vannet og med vinen og med Hostien. Og han slår ut det som er igjen rundt alterfoten, og tørker av (?) Alteret med sin lille linklut inntil det er tørt, og han tenner røkelse i det lille karet på Alteret, og han synger 'La min bønn gjelde som røkoffer for ditt åsyn', frem til 'aften-matoffer' (Salm. 141, 2), slik det oppregnes i Biskopsboken, og han salver med innviet olje de syv korsene han avmerket på Alteret, et dicit 'Ungore Altare de oleo sanctificato', med formularet som følger det i Biskopsboken.

§ 19. Dette er det tredje delemnet som vokser fra Alteret, innvielsen av alter-klærne, og utleggingen av dem på Alteret.

§ 20. Dette er det fjerde delemnet som vokser fra Alteret, innvielsen av gaveduken (Impertoir), det er sjelen, eller et lite tøyestykke som Kristi Legeme mottas i.

§ 21. Dette er det femte delemnet som vokser fra Alteret, innvielsen av Kalken, ut dicitur in Liber Episcopi.

§ 22. Dette er det sjette delemnet som vokser fra Alteret, hovedinnvielsen, ifølge Biskopsboken, av Alteret sammen med alt dets utstyr.

§ 23. Nå, når vi har forklart de to hovedemnene vårt skrift regner opp, sammen med de tretten delemnene som vokser fra dem, det er, syv fra Gulvet og seks fra Alteret, la oss nå forklare det tredje emnet med dets delemner, som skriftet oppregner (dem), det vil si quatuor ministeriorum, ecclesiasticorum (ordo) triplex exurgit, det vil si det oppstår et (tredelt) innvielsesreglement quatuor ministeriorum ecclesia, det vil si av de fire kirkelige messetjenester.

§ 24. Hva er helheten her? Lett (å si). Dobbelt (tredelt). Dette er innvielsen og som vi har erklært før er det god kunnskap i emnene (?), og det er tre delemner som vokser fra dette, slik at det er seksten delemner som på denne måten (vokser) ut av de tre emnene som vi har regnet opp. Slik at to emner (Stenkning med vievann inne og ute), med åtte delemner, nå skal bli forklart.

§ 25. Spørsmål, hva er de fire kirkelige avdelingene som vi har nevnt i dette tredje emnet? Lett å si. Fire avdelinger er avsatt til innvielse ute, og fire avdelinger er avsatt til midten (av kirken) det vil si de tolv salmene, en salme med dem, med deres antifoner. Derfor er denne forskriften trefoldig, fordi det er tre som synger disse salmene ute og tre også som synger dem i midten (av kirken).

§ 26. Spørsmål. På hvilken måte er disse salmene delt i fire avdelinger? Lett å si. Det er to meninger blant forfatterne (som omtaler) innvielse av en kirke.

§ 27. Dette er oppfatningen til den første gruppen. Biskopen, fulgt av to prester, går ut av kirken og etterlater tre prester inne i kirken. Så går han og de to prestene hans rundt nordsiden så langt som til **midstaven (tel-cholumain)** i øst (i koret), og biskopen avmerker et kors med kniven sin i midstaven i øst, og fra dette stedet i øst begynner han med innvielsen på utsiden. Og først sier han: 'La det være fred og velstand i ditt hus, Herre' (jf. Salm. 121, 7), og de tre andre synger etter ham 'Til Herren ropte jeg i min nød' (Salm. 120, 1) og 'Jeg løfter opp mine øyne' (Salm. 121, 1), og 'Jeg gleder meg ved dem som sier til meg' (Salm. 122, 1). Ved avslutningen av de tre salmene synger han den tidligere omtalte antifonen, med Gloria og 'Som det var i opphavet, så nå og alltid', og det de tre synger ute er det de tre prestene synger inne, i ledsagelse likt med dem. Og midt for sørsiden er disse tre salmene avsluttet, både inne og ute.

§ 28. Etter dette begynner antifonen for de andre tre salmene fra dette punktet, både inne og ute, nemlig, 'Herre ha miskunn med oss', og disse er de tre salmene som synges der 'Til deg løfter jeg mine øyne' (Salm. 123, 1), og 'Hadde ikke Herren vært' (Salm. 124, 1), 'De som setter sin lit' (Salm. 125, 1), slik at de slutter, inne og ute, ved vestdøren i kirken med den tidligere nevnte antifonen (og) med et 'Ære være' og 'Som det var'.

§ 29. Igjen begynner, inne og ute, fra døren i vest, antifonen til de tre følgende salmene, nemlig, 'Din hustru er som et fruktbart vintre der inne i ditt hus' (Salm. 128, 3), 'Da Herren lot Sions fanger vende tilbake' (Salm. 126, 1), 'Dersom Herren ikke bygger huset' (Salm. 127, 1), Lykksalig er hver den (som frykter Herren, Salm. 128, 1), slik at de slutter, inne og ute, midt for kirkens nordside, med den samme antifonen (og) med et 'Ære være', og 'Som det var'.

§ 30. Så begynner, inne og ute, fra dette stedet i nord, antifonen for de tre siste salmene, 'Vent på Herren, Israel, fra nu av og inntil evig tid', (Salm.131,3), 'Meget har de trengt meg' (Salm. 128,1) 'Av det dype kaller jeg på deg, Herre' (Salm. 130), 'Herre! Mitt hjerte er ikke stolt' (Salm. 131), inntil avslutningen gjøres inne og ute, ved den østre midtstolpen, med den samme antifonen (og) med et 'Ære være' (og 'Som det var').

§ 31. Det synges, det vil si ...fra den østre midtstolpe ... før presten som er ... 'Løft I porter, eders hoder, og løft eder, I evige dører, så herlighetens konge kan dra inn' (Salm.24,9). Den eldste prest som er inne svarer: 'Hvem er den herlighetens konge?' (Salm.23,10). Så svarer den presten som står ved biskopens venstre hånd: 'Herren, hærskares Gud, han er herlighetens konge' (Salm. 23,10).

§ 32. Nå (erklærer) de hvis mening vi har nevnt at begynnelsen av innvielsen (er) fra den østre staven. Dette er det som bringer dem til denne (uttalelsen), fordi den østre del er den edleste. For hva blir oppfattet som den edleste og mest ærverdige ting på jorden? Adams Paradis. Dette er grunnen: det er verdens ende og det er i øst det skulle være. Fra øst begynner også tilbedelsen av Kristi Kors i hver kirke fra Korsel tilbake mot vest. I øst stiger også solen opp, den er en benevnelse på Kristus. Fra øst leser vi, også, at Kristus vil komme på dommedag. Fra øst blir også alfabetet skrevet inne i bygningen.

§ 33. I følge en annen gruppe forfattere, begynner imidlertid innvielsen av en kirkes ytterside fra vestdøren, og det er et firfoldig delemne som forholder seg til kirkens ytterside ved dens innvielse og til salmenes canticum. Det er, fra den sørvestre dørpost til den nordvestre **hjørnestaven (benn-chobar)**, derfra til den nordøstre hjørnestaven, derfra til den sørøstre hjørnestaven – og det er (da) biskopen

avmerker et kors på den østre midtstaven – og fra den sørøstre hjørnestaven i øst til den sørvestre hjørnestaven. Og inne og ute blir den firfoldige delingen av kirken og av salmene gjort helt likt.

§ 34. Og bestemmelsen er trefoldig fordi tre personer utfører den inne og (tre) ute, og således er det seksten delemner som vokser fra de før nevnte emnene. Og 'Jorden hører Herren til' (Salm.24,1) synges fra den sørvestre hjørnestolpen så langt som til døren inntil 'Løfte, I porter, eders hoder' (Salm.24,9) blir fremsunget, og den før omtalte overensstemmelse er gjort mellom den samme triaden inne og ute.

§ 35. Grunnen til at innvielsen ute begynner fra vestdøren er, i følge den gruppen (av forfattere), at det ikke må være (noen) ledig tid i vest uten at det synges noe av innvielsen. Og det samme inngangsverset som ble sunget da man (først) gikk inn i kirken synges når man går inn i den denne gang.

§ 36. La oss nå forklare det fjerde emne med dets delemner, som vårt skrift angir, det er den trefoldige bestemmelsen *quinque graduum virorum*, menneskets fem trinn, det er (hva) innvielsens bestemmelse springer ut av(?). Spørsmål, hvor mangfoldig er det? Lett å si: *triplex*, det vil si trefoldig: så således er det nitten (delemner som vokser) ut av de fire emnene. Og det er denne Stenking inne, som vi har nevnt, som er det fjerde emnet i innvielsen.

§ 37. Disse er menneskets fem trinn, det er (de) fem som står for det, nemlig en biskop, tre prester og en diakon. Diakonen tar karet som er under alteret med (det innviede) vannet og det innviede saltet, og bærer det bort til det sørøstre hjørnet av kirken; og biskopen avmerker med kniven sin et kors på den sørøstre hjørnestaven, på sørsiden og stenker så (med) det innviede vannet.

§ 38. Nå har hver av prestene en kvist isop i hånden, og en av dem stenker fontens nedre del med vann, og en annen stenker siden og en annen **lokket (drum-eli)**.

§ 39 Grunnen til at denne bestemmelsen er trefoldig er fordi tre ting blir stenket og tre personer stenker. Og de synger alle denne antifonen: 'Rens meg fra synd med isop så jeg blir ren' (Salm. 51,9) 'Vær meg nådig, Gud, efter din miskunnhet' (Salm. 51,3) til slutten, den samme antifonen derpå, med et 'Ære være' og 'Som det var', og det som hører til etterpå i Biskopsboken.

§ 40. Så går de til det sørvestre hjørnet i kirken, og biskopen avmerker med kniven sin et kors på den sørvestre hjørnestaven i **forhallen (airchine)**, og han stenker det korset med vann, og så går de videre til det nordvestre hjørnet på nordsiden, og biskopen avmerker med kniven sin et kors på den nordvestre hjørnestaven...

(Slutt på fragmentet)

12. Illustrasjoner og kommentarer

(§ 1) I utgangspunktet må man gå ut fra at det her menes en ordo for innvielse av en nybygget kirke, ikke gjeninnvielse etter skjending, eller etter ombygging. For kirker som ble flyttet finnes det to ulike regler i det irske pønitaliaet, tillagt Theodor (ca. 668-90). For det første sies det at kirker som flyttes må innvies på nytt (McNeill & Gamer 1938:216). Et annet sted sies at presten bare trenger stenke kirken på det nye stedet. Dessuten må et kors reises der det tidligere alteret sto (McNeill & Gamer 1938:199). Dette kan tolkes som om man mente at tuften forble innviet selv om kirken var fjernet, uavhengig av den eventuelle kirkegård.

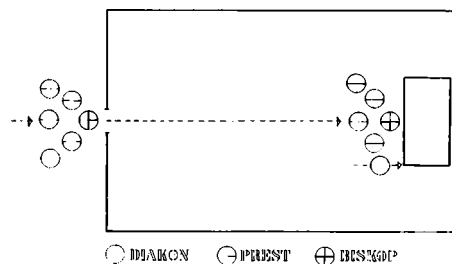

Fig. 1.

(§ 9) Utfra denne paragrafen er det ikke klart hvor mange prester det er til stede, og om det med prest menes diakon. Først i § 29 får vi vite at inngangen er i vest.

(§ 10) Det sies ikke om koret har samme bredde som skipet, eller om det er korskille. Vievann er felles for dåp, velsignelse og kirkeinnvielse. Det finnes i andre ritualer også en velsignelse for Gregoriansk vann, vann blandet med salt, aske og vin for bruk ved innvielse av kirke og alter (Latham 1982: 150).

(§ 14) I det Romano-germanske pontifikalet fra 900-tallet skriver biskopen med enden av bispestaven eller en mindre pinne først det latinske og deretter det greske alfabetet på gulvet, i sand eller aske (Vogel & Elze 1972, I:136; Suntrup 1982:221). Bokstavrekkene skulle da ha O felles (Willis 1968:163). Diagonalene som trekkes danner et crux decussata. Det går ikke frem om det tegnes i skipet eller i både skip og kor. Rekkefølgen nø-sv og sø-nv er den samme som i en kompilasjon av ritualer fra 800-tallet tillagt pave Gregor I (Migne 1862,v.78,I,t.4:153). Det er satt frem ulike tolkninger av denne riten, det kan være

keltisk bokstavmystikk for å helliggjøre gulvet/fundamentet i Kristi navn (Andrieu 1956:319; Crichton 1980:22).

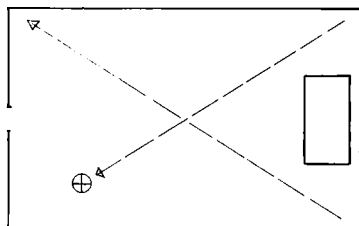

Fig. 2.

(§ 18) Det er uklart om biskopen antyder et kors som er stemt ut på forhånd, eller om han forventes å skjære selv. I Irland kunne både alterets plate og fot/ben være av tre på denne tiden. I beskrivelsen av da Sta. Bridget (ca.450-ca.523) mottok sløret av biskop Mac Caille av Ardagh's hånd, knelte hun og berørte alterets fotstykke, som forble grønt og friskt (de Paor 1993:209). Pave Nicolaus I (reg.858-67) skrev til keiser Michael at man bare skulle bygge stenaltre. Det samme vedtok synoden i Winchester i 1070 (Braun 1924, I:105). St.Wulfstan, biskop av Worcester (reg.1062-95), skal ha latt trealtre skifte ut med altre av sten i sitt bispedømme, antagelig etter dette vedtaket (Darlington 1928:54; Haddan & Stubbs 1871, II:575). Først på synoden i Dublin 1186 forbød man prester å feire messen ved et trebord, man vedtok at altre i kloster- og menighetskirker skulle være faste, ikke flyttbare, og av sten. I kapeller og bønnehus kunne de fremdeles være av tre, men da måtte det være nedfelt en sten i platen der kalken skulle stå (c.1; Braun 1924 I:87). Vedtaket ble konfirmert av pave Urban III (reg.1185-87) og fikk derved gyldighet for hele den irske kirken (Champneys 1910:205).

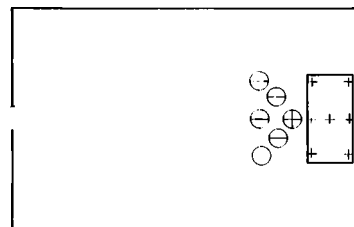

Fig. 3.

(§ 27) Prosesjonen ute går medsols, som kan tolkes som et symbol på lysets seier over mørket (Bowen 1941:472). I romersk liturgi er begge retninger praksis (Nussbaum 1962:167).

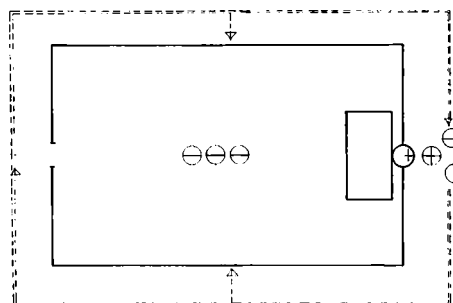

Fig. 4.

»Tel-cholumain« er dannet av »tul«, front, det som stikker frem, og »colmain«, søyle. Det oversettes med »front pillar«, front søyle (Stokes 1901:387; Contributions 1948:374). Siden den alltid nevnes sammen med øst, tyder det på at den bare finnes øst i kirken. En »front søyle« som det skjæres kors i kan ha vært av tre, en mellomstav i korveggen. Denne staven kan ha båret en stavlegje eller møneås. I en germansk lov fra 741-48 nevnes »fistsul«, staven som holder møneåsen, i motsetning til »wincilsul«, hjørnestaven (Claussen 1934:56; Gebhard 1951:231).

Den vekselgangen som hele tiden foregår, er nevnt

ved innvielsen av domkirken av tre i Skálholt i juni 1158: »Klængr ok Björn, annar utan, en annar innan« (Bisk. Sög. 1885:82).

(§ 33) I den første varianten stopper prosesjonen midt for veggene. I denne varianten stopper man ved hjørnene av bygningen. Forsamlingen går fra den ene »benn-chobar« til den neste hele kirken rundt. »Benn« er oversatt med »peak« eller »pinnacle«. »Capar« kommer fra latin »capro«, her oversatt med »rafter« (Olden 1900:100; Stokes 1901:386).

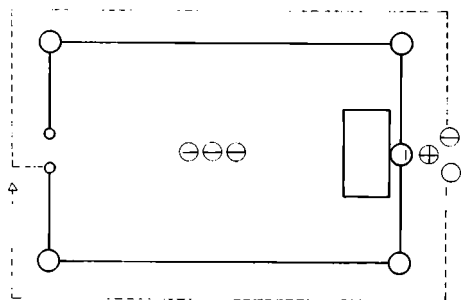

Fig. 5.

Det var lånt i alle keltiske sprog såvel som i det franske »chevron«, som har hatt ulike betydninger gjennom tidene (Pedersen 1909 I:192; Meyer 1906 I,I:315). Siden det her omtales som noe i hvert hjørne, kan det bety overgangen mellom vegg og stav, eller kanskje hjørnestaven.

(§ 35) I den første varianten startet man ved midtstaven i øst og sluttet samme sted. I den andre varianten er man mer opptatt av at det ikke skal være død-tid uten sang, derfor starter og slutter man ved døren i vest.

(§ 37) Mens det i innvielsen ute deltok biskop og fem prester (§27), hvorav én var diakon (§ 10), er det i denne delen av ordoen en prest mindre.

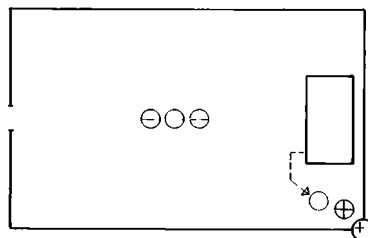

Fig. 6.

I en stenkirke ble innvielseskurs vanligvis risset inn i og malt på pussen på veggene. I stavkirkene er de malt rett på treveggene, det er også skåret kors i hjørnestaver, ute og inne. Biskopen setter i denne ordoen kors på »benn-chobar« ute og på »capur« inne. Dette kan være det samme bygningselementet sett fra to sider, nemlig hjørnestaven.

(§ 38) Beskrivelsen av døpefonten antyder en kum med fot og lokk, eventuelt et ciborium over. Dette

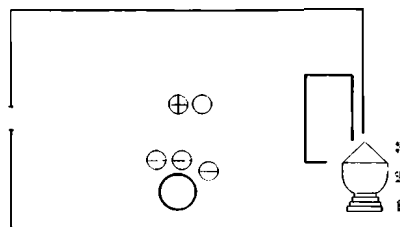

Fig. 7.

gjør dateringen til tiden før år 900 problematisk, i forhold til hva man ellers kjenner til av døpefonter fra denne tiden.

(§ 40) Her beskrives hvordan biskopen skjærer kors i skipets sørøstre hjørne(stav), deretter i hjørnene i »airchini«. »Aurchini« oversettes med en lukket boks til oppbevaring, en pyxis (Olden 1900:180; Stokes 1901: 386). Her kan imidlertid menes noe annet.

For det første var »airchend« et landmål der ploget snur ved kortsiden av åkeren. »Airchean« med varianter oversettes blant annet med grense, kant eller et landmål (O'Donnovan 1864; O'Reilly 1864). Dette landmålet kommer fra det galliske »aripennis« som tilsvarer 120 × 120 romerfot (du Cange 1840-50, I:136). I Pactus Childeberti et Chlotarii, en sekulær gallisk lov fra år 511-558, er et område rundt kirker i l »arepennis« dotert med de samme privilegier for asyl som det lukkede atrium (Knögel 1936:179).

For det andre kan ordet bety kortsiden i et rektangel, eller gavlsiden på et hus, med samme romersk-galliske rot. Slike »airchini« finnes i irsk ruralarkitektur, flere forfattere omtaler det som en forhall eller et forrom i enden av huset (Richmond 1932:96ff; Lucas 1970:96; Murray 1979:87). Det nevnes også i loven Crith Gablach, hvor en mann av en viss stilling har et hus av et visst antall fots lengde, hvor et »airchae« kan være husets vestre del (Lucas 1907:96).

Fra å være et lengde- og flatemål ble aripennis betegnelsen på området ved kirkebygningene som nød asylrett (McGuire 1915, II:8). Betegnelsene gikk over i hverandre fordi det etter de lokale behov enten var et innelukket forrom, eller et avgrenset uteområde. Asylretten var religiøs-juridisk heller enn territorial. Den var ikke et krav om eiendomsrett til

et landområde, men et krav om beskyttelse for dem som oppholdt seg der. Pave Johannes VIII skrev til biskopene i Tours i 878 og bekreftet deres privilegier innenfor et område på »aripennos tres« (Mansi 1901-27, XVIIa & XVIIa:354). Dette viser at betegnelsen var kjent sentralt i Roma og lokalt i Gallia noe før år 900 som betegnelse for asylområdet rundt kirker.

Fra kirkene fikk asylrett ble ariet eller forhallen i kirkene definert som fredet område, fordi man ikke ønsket at asylsøkere skulle bo i selve kirkerommet. I kirkeloven tillagt St.Patrick sies at en kirke ikke er laget for å forsvare anklagete personer, men at dommere burde bli overbevist om at de skal straffe med åndelig død de som tvinger flyktninger ut av en kirke (can 8; McNeill & Gamer 1938:82). Det er ordøer for innvielse som også tar med stenking av forhallen, hvor den teologiske begrunnelsen er at man minnes Jesu inntog i Jerusalem (Sicardus M.I g; PL 213, 29a).

I diktet Hisperica Famina fra Irland på 600-tallet beskrives et kapell med forhall av planker i vest (Herrén 1974:555). Likeledes fortelles det i Annals of Ulster for år 995 om lynnedslag og brann i Ard Macha hvor hverken trekirken, stenkirken eller forhallen

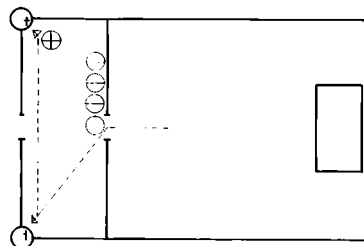

Fig. 8.

»erdam« ble spart (Mac Airt & Mac Niocaill I, 1983:426; Radford 1977:4). I 1006 ble den store bibelen stjålet fra det vestre »airdam« i stenkirken i Kells (Macdonald 1981:308).

Ut fra dette er det mulig at ordoen omtaler en forhall i trekirken (Macdonald 1981:308; Murray 1979:87).

Manglende del

Siste del av korsmerking inne og stenkning av kirkens yttersider er forsvunnet (Olden 1900:104, n.7). Slik stenkning nevnes også i andre ordoer. Der går biskopen medsols tre ganger rundt kirken og stenger hver vegg tre steder, nede, i midten og oppe (Suntrup 1978:345).

Selv om ordoen er detaljert, er den enklere enn andre samtidige, men inneholder de vanlige delene av en innvielse. Alteret blir helliget ved Eukaristifeiringen, overføring og nedleggelse av relikvier er en tilleggsritus for en kirke dedisert til en helgen (Vogel:220,n.177). §18 nevner ikke noe om nedleggelse av relikvier i altergjemmet. Relikvier kunne være gjenstander fra en martyrs grav, eller tøy som hadde vært i kontakt med en grav, *brandae*. Relikviens funksjon var å knytte bruken av kirken til Kristi tjeneste (White 1995:39). Allerede på Gregor av Tours tid (ca.538-594) mente man at relikvier hørte til ved kirkeinnvielser (Gregory LVP, VIII,II). På kirkemøtet Nicea II i år 787 ble det vedtatt at det alltid skulle legges ned relikvier av martyrer. Biskoper som unnlot å gjøre dette skulle avsettes (can.7; Tanner 1990 I:146). En så rigid bestemmelse ble ikke vedtatt på de vestlige kirkemøtene, selv om det var et utbredt ønske om at dette skulle være praksis (Braun

1924 I:525ff). Kirkemøtet i Chelsea i England i 816 vedtok at om man manglet relikvier kunne man legge ned en innviet hostie i altergjemmet (can.22; Ziolkowski 1943:15). Den eldste henvisning til dette er fra omkring 750, i en romersk ordo (Andrieu 1956 IV:394; Vogel 1986: 181).

Kan hende er nedleggelse av relikvie utelatt fordi man i irsk tradisjon også dediserte kirker til levende »helgener« (Olden 1900:99). Seremonien kunne dessuten utføres på annet tidspunkt, i et pontifikal fra Canterbury fra før midten av 1000-tallet går det frem at nedleggelsen skjedde uavhengig av alterets innvielse (Thurston 1908:353).

Det nevnes heller ikke noe om bruk av lys under innvielsen, eller at lys kunne være festet til innvielseskorsene, slik det er spor etter i norske stavkirker. Både i erkebiskopene Roberts og Dunstans pontifikaler omtales bruk av lys, tydeligst i Egberts pontifikal og det Romano-germanske fra 900-tallet som begge nevner at man skal tenne tolv lys og plassere dem ute rundt kirken (Dendy 1959:184; Vogel & Elze 1963 I:131). I andre varianter nevnes at det skal tennes tolv lys inne (Remigius; PL 131:446a). Tolv lys og salving tolv steder henspiller på apostlene, markering på søyler/staver i kirken må forstås som det

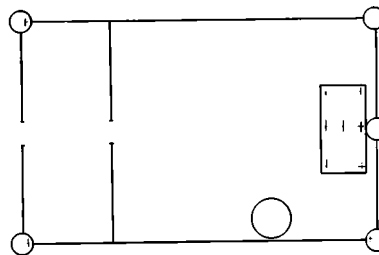

Fig. 9.

samme (Gal.2,9). Denne metaforen ble utviklet av Ambrosius, Augustin og Hrabanus Maurus (Reudenbach 1980:334ff).

Innvieelse av kirkegård nevnes ikke. Dette var ofte et separat rituale som ble utført på annet tidspunkt. Durandus' pontifikal fra siste halvdel av 1200-tallet nevner at det tidligere var to ulike syn på velsignelse av kirkegård, den minst strenge mente at den ytre stenkning av kirkens vegger også inkluderte kirkegården (Andrieu 1940 III:504). Man kan også ha forutsatt at kirken ble bygget på en allerede innviet, eldre kirkegård, med eller uten foregående kirkebygning.

Avslutning

Ritualet for innvielse av en kirke er ikke et byggeprogram, men en funksjonell ekvivalent, det brukes i denne artikkelen som en bygningsarkeologisk kilde. Innvielsesritualene har vokst frem sakte og har ingen apostolisk tradisjon. Ordoen som er gjennomgått her synes å være en blanding av flere riter. Den beskriver samtidens krav til en trebygning for liturgisk bruk, og det synes som om den er likeverdig ordoene for stenkirkene. Ordoen beskriver indirekte en bygning av tre, med hjørnestaver, midtstav i korets østvegg, alter og døpefont, og kanskje en forhall i vest. Stilen er pragmatisk, den henvender seg til prester og forklarer bare orienteringen av kirken symbolsk, annet forutsettes kjent. Beskrivelsen er diffus og ukomplett for en bygningsarkeolog, den må være ment å kunne passe til ulike bygningstyper. Dette viser at Kirken ikke var særlig opptatt av å definere materiale, form og størrelse på bygningene, at det er liten sammenheng mellom liturgi og arkitektur. All annen nødvendig informasjon om bygnin-

gen forutsattes kjent utfra lokal sedvane, her kom avhengigheter som økonomi, mote, sosio-politiske forhold, klima, materialtilgang og -bruk inn og bestemte kirkenes form og størrelse. Kirkebygningenes status synes å ha vært uavhengig av byggematerialet. Det var kirkenes form, størrelse og funksjon som bestemte den.

I vår kristningsperiode var det fremdeles mange trekirker i Nord-Europa, med ulik status. Stenkirker var alltid mindre vanlig enn trekirker i Norge, og man fortsatte å bygge trekirker gjennom hundreårene. De norske kristenrettene forutsetter at kirker er av tre og at de innvies av biskop.

Konklusjonen må derfor bli at selv om Kirken utfra sin stenbyggetradisjon og sedvane kan ha ønsket så bestandige bygninger som mulig, har man hverken forutsatt eller forventet at kirker måtte bygges i sten, men sett på trekirker som likeverdige helt frem til nyere tid.

Note

- * For kommentarer til tidligere utkast av denne artikkelen takker jeg Håkon Andersen, Jan Brendalsmo, Håkon Christie, Tom Fanning (Dublin), Christopher Hohler, Erla B. Hohler, Bjørn Højbo, Jørgen Haavardsholm, Hans-Emil Lidén, Gearóid Mac Eoin (Dublin), Yngvill Martola (Åbo) og Mona Solhaug.

Forkortelser

- Bisk. Sög. : Biskopa Sögur
CE : Catholic Encyclopedia, The
GT, NT : Gamle testamente, nye testamente
KLNM : Kulturhistor. leksikon for nordisk middelalder
Lex.Baj. : Se Gebhard 1951
Lib.Pont. : Liber Pontificalis
LVP : Liber vitae patrum, Gregory of Tours
NGL : Norges Gamle Lov
O'Donnovan : Se O'Reilly 1864, Supplement
PL : Migne 1844-65

Kilder

- Bede: A history of the english church and people. Penguin 1978.
Bibelen, Det Norske Bibelselskap, Oslo 1958.
Binchy, D. A. (ed.): Crith Gablach. Medieval and modern Irish series, XI, Dublin 1970.
Biskopa Sögur, 1885: v.I, Kaupmannahöfn.
du Cange, C. D.: Glossarium mediae et infirmae latinitatis, v. 1-7, Paris 1840-50.
Catholic Encyclopedia, The, Washington 1966.
Claussen, H.-K.: Lex Bajuvariorum, Weimar 1934.
Contribution to a dictionary of the Irish language, Royal Irish Academy, Dublin 1948-53.
Darlington, R.: The Vita Wulstani of William of Malmesbury, London 1928.
Frere, W. H.: Pontifical Services. Alcuin Club, v. I, London 1901.
Friedberg, Ac.(ed): Corpus Iuris Canonici, v. I-II (Leipzig 1879-81), Graz 1993.
Gregory of Tours: Liber Vitae patrum. Life of the fathers, Liverpool 1986.
Grágás: Laws of early Iceland. Grágás, Winnipeg 1980.
Haddan, A. W & W.Stubbs: Councils and ecclesiastical documents relating to Great Britain and England. V. I-III.Oxford.
Hartmann, L.: Gregorii I papae registrum epistolarum. Monumenta Germaniae Historica, v. II,III, Berlin 1899.
Hefele, Ch.-J.: Histoire des conciles.v. I-VI, Paris 1907-13.
Herren, M. W.: The Hispanica Famina: The A-text. Toronto 1974.
Knögel, E.: Schriftquellen zur Kunstgeschichte der Merowingerzeit. *Bonner Jahrbücher* (Darmstadt), v. CLX-CLXI, 1936. S. 1-258.

- Kulturhistorisk Leksikon for nordisk middelalder, v. I-XXII, København 1956-78.
Leabhar Breac: Leabhar Breac, facsimile Royal Irish Academy, I-II, Dublin 1876.
Liber Pontificalis: The book of the pontiffs, Liverpool 1989.
Mac Airt, S. & G. Mac Niocaill: The annals of Ulster (to a.D.1131), Part 1, Text and translation, Dublin 1983.
Mansi, J. D.: Sacrorum Conciliorum Nova ..., (Firenze 1769-98), v. 1-53, Paris 1901-27.
Migne, P. L.: Patrologia cursus completus ... series latina, prima, v. 1-221, Paris 1844-65.
NGL: Norges Gamle Lov indtil 1387, v. I-V, Christiania 1846-95.
Olden, T.: On an early irish tract in the Leabhar Breac describing the mode of consecrating a church. Cambridge Camden Society Transaction, v. 4, 1900. S. 98-104.
O'Reilly, E.: An Irish-English Dictionary, 2 ed, Dublin 1864.
Pedersen, H.: Vergleichenden Grammatik der keltischen Sprachen, v. I-II, Göttingen 1909-13.
Salvesen, A.: Gammelnorsk homiliebok, Oslo 1971.
Stokes, W.: The Lebar Brecc Tractate on the consecration of a church. Miscellanea linguistica in onore de Graziadio Ascoli. Torino 1901.
Tanner, N. D.: Decrees of the Ecumenical Councils, v. I-II, London 1990.
Turner, D. H.: The Claudius Pontificals. Henry Bradshaw Society, v. XCVII, Chichester 1964.

Litteratur

- Andrieu, Michel: Les Ordines Romani du haut moyen age, v. I-V, Louvain 1931-61.
Andrieu, M.: Le pontifical romain au moyen-age, v. III, Le pontifical de Guillaume Durand, Vaticano 1940.
Banting, H. M. J.: Two anglo-saxon pontificals. London 1989.
Bieler, L.: The works of St. Patrick. London 1953.
Binding, Günther u. A. Speer : Mittelalterliche Kunsterleben nach Quellen des 11. bis 13.Jahrhunderts. Stuttgart 1994.
Bowen, L.: The tropology of medieval dedication rites. *Speculum*, v. XVI 1941. S. 469-479.
Braun, Joseph.: Der christliche Altar in seine geschichtliche Entwicklung. B. I, München 1924.

- Brenk, B.: Spolia from Constantine to Charlemagne: Aesthetics versus ideology. *Dumbarton Oaks Papers*, v. 41.1987. S. 103-109.
- Brown, D. and A. Loades: The sense of the sacramental, London. 1995.
- Champneys, A. C.: Irish ecclesiastical architecture. London 1910.
- Christie, Håkon: Kirkebygningene som kilde til norsk middelalderhistorie. I: Ringdal 1995. S. 155-6.
- Crichton, J. D.: The dedication of a church. A commentary. Dublin 1980.
- Dendy, D. R.: The use of lights in christian worship, London 1959
- De Paor, L.: St. Patrick's world: the christian culture of Irelands' Apostolic age. Notre Dame, Indiana 1993.
- Dietrichson, L.: Vore Stavekirker i Sagn og Saga – *Norsk Håndskrift*, 1886. S. 1-48.
- Flasche, Hans: Similitudo Templi. *Deutsche Vierteljahrsschrift für Literaturwissenschaft und Geistesgeschichte*, B. 23.1949. S. 81-125.
- Forster, M. S.: The sacred in relation to a church building: a canonical evaluation. Washington D.C. 1988.
- Gebhard, T.: Zu den Hausangaben der Lex Bajuvarum. *Germania*, v. 29. 1951. S. 230-35.
- Harbison, P.: Early Irish Churches. In: Löwe 1982. S. 618-29.
- Hertling, G. F. von: Konsekration und Res Sacrae im römischen Sakralrecht. München 1911.
- Hjelde, Oddmund: Norsk preken i det 12. århundre. Studier i Gammel Norsk Homiliebok. Oslo 1970.
- Latham, J. E.: The religious symbolism of salt. Paris 1982.
- Lucas, A. T.: Contribution to the history of the Irish house. *Folk Life*, v. 8. 1970. S. 81-98.
- Löwe, H. (red): Die Iren und Europa im früheren Mittelalter. Stuttgart 1982.
- Macdonald, A.: Notes on monastic archaeology and the Annals of Ulster, 650-1050. In: O'Corrand 1981:304-19.
- McGuire, C. E.: The history of the right of asylum in Spain. Thesis, Harvard 1915.
- McKitterick, R.: The frankish church and the Carolingian reform, 789-895, London 1977.
- McNeill, J. T. & H. M. Gamer: Medieval handbooks of penance. New York 1938.
- Meyer, K.: Contributions to Irish Lexicography. v. I, part I, Halle a.S. 1906.
- Murray, H.: Documentary evidence for domestic buildings in Ireland c. 400-1200 in the light of archaeology. *Medieval Archaeology*, v. 23. 1979. S.: 81-97.
- Neuheuser, H. P.: Die Kirchweihbeschreibungen von Saint-Denis und ihre Aussagefähigkeit für das Schönheitsempfinden des Abtes Suger. In: Binding und Speer 1994. S. 116-83.
- Nussbaum, O.: Die Bewertung von rechts und links in der römischen Liturgie. *Jahrbuch für antike und christentum*, B.5. 1962. S. 158-171.
- Onians, J.: Bearers of meaning. Cambridge 1988.
- Olsen, Olaf: Kristendommen og kirkerne. I: Roesdahl 1992. S. 152-161.
- Pelikan, J.: The Christian Tradition, v. 1, Chicago 1971
- Radford, C. A. R.: The earliest Irish churches. *Ulster Journal of Archaeology*, v. 40. 1977. S. 1-11.
- Ramsey, Nigel et al (red): St. Dunstan. His life, times and cult. Woodbridge 1990.
- Reudenbach, B.: Säule und Apostel. *Frühmittelalterliche Studien*, B. 14. 1980. S. 310-51.
- Richmond, I. A.: The Irish analogies for the Romano British barn dwelling. *Journal of Roman Studies*, v. 22. 1932. S. 96-106.
- Ringdal, M. (red.): Studier i kilder til vikingtid og nordisk middelalder. Oslo 1995.
- Roesdahl, E. (ed): Viking og hvidekrist. København 1992.
- Rosenthal, Jane: The pontifical of St. Dunstan. I: Ramsey 1990. S. 143-163.
- Seasoltz, R. K.: Directives on sacred art and the building of a church. Washington D.C. 1962.
- Stokes, W.: Urkeltischer Sprachschatz. Göttingen 1894.
- Suntrup, R.: Die Bedeutung der liturgischen Gebärden und Bewegungen. *Münstersche Mittelalter-Schriften*, B. 37. 1978. S. 206-224.
- Thrupp, S. L.: Early medieval society. New York 1967.
- Thurston, H.: The blessed sacrament and the consecration of altars. *Month*, v.112. 1908. S. 351-62.
- Turner, H. W.: From temple to meeting place. New York 1979.
- Vogel, C. & R. Elze: Le pontifical romano-germanique du dixième siècle, v. I-III, Città del Vaticano 1963-72.
- Vogel, C.: Medieval liturgy. An introduction to the sources. Washington 1986.
- White, S.: The theology of space. In: Brown 1995. S. 31-44.
- Willis, G. G.: The consecration of churches down to the ninth century. In: Further studies in Early Roman liturgy. London 1968.
- Wilson, H. A. (red): The benedictional of archbishop Robert. Henry Bradshaw Society, v. 24, London 1903.
- Ziolkowski, T.: The consecration and blessing of churches. Washington D.C. 1943.